

פדגוגיה אקטיביסטית

קרן קטקו איילי*

<https://doi.org/10.54301/RGGZ4911>

מילות מפתח: אקטיביזם, חינוך אקטיביסטי, מורים אקטיביסטיים, אזרחות פעילה

(1) הממד הקוגניטיבי הכולל חשיבה ביקורתית וקידום חינוך לתודעה אזרחית אקטיביסטית; (2) הממד ההתנהגותי-מעשי - קידום הפעולה הסוציו-פוליטית לשינוי ולשילוב אקטיביזם התנסותי בהוראה ובלמידה; (3) הממד החברתי - החיבור הפדגוגי האנושי למציאות החברתית, התרבותית והפוליטית הרלוונטית לעולמם של אנשי החינוך ושל התלמידים.

יש הרואים במונח 'פדגוגיה אקטיביסטית' אקסטרנליות ומתייחסים לצירוף של רכיבי 'פדגוגיה' (חינוך) ו'אקטיביזם', כסותרים זה את זה. זאת מפני שלעיתים מחברים בין אקטיביזם לסוג של אנרכיה המתייחס לחוסר סדר, לחתרנות, למחאות ולאי-ציות (Svirsky, 2010; Veugelers, 2019; מנוחין, 2010), ועל כן חיבורו לחינוך יוצר כביכול קונפליקט פנימי. ממחקר הדילמה העולה מתוך מתח זה הוסק שלא רק שניתן לחבר בין אקטיביזם להוראה אלא אף רצוי (McDermott, 2020; Mitra, 2020). אחת החוקרות של פדגוגיה אקטיביסטית, אוליס (2017; Ollis, 2012) טוענת כי יש להבליט ואף להרחיב את המונח 'אקטיביזם' בהיבט הפדגוגי מפני שהוא איננו פשוט כפי שהוא נתפס בשיח הציבורי, אלא הוא מונח הנמצא על ספקטרום ובעל מנעד התייחסויות: מפורמלי לבלתי פורמלי, מגלוי לסמוי, משלילי לחיובי, מקולני לשקט, מאגרסיבי למאוזן, ממאבקים והתנגדויות ליוזמה וקבלת אחריות ומאקטיביזם חד-פעמי ומקרי לדרך חיים קיומית. משום כך אקטיביזם מתחבר ואף מן הראוי שיתקיים במשותף עם תהליכים חינוכיים ערכיים אשר מעודדים פעולות לשינוי חברתי לטובת הכלל.

נוסבאום (2017) קוראת לחולל שינוי בחינוך לאלו המסרבים להשאיר את העולם לקובעי מדיניות הרואים בו תועלת רווחית. "מדינות בכל רחבי העולם ייצרו דורות של מכונות מועילות, ולא אזרחים שלמים המסוגלים לחשוב בכוחות עצמם ולבקר את המסורת... ובכך הדמוקרטיה נדונה להיכשל..." (נוסבאום, 2017, עמ' 11-15). חתירה אל השינוי המיוחל יכולה להתקיים דרך האקטיביזם העומד בבסיס פעילותם של ארגוני השינוי החברתי במרחב של החברה האזרחית (מנוחין, 2010) או באמצעות החינוך - בעזרת גישת הפדגוגיה האקטיביסטית (Marshall & Anderson, 2008; Catone, 2017; Mockler, 2011).

צמיחתה של הפדגוגיה האקטיביסטית

בבסיס גישת הפדגוגיה האקטיביסטית החדשנית ניתן למצוא את רעיונותיה של הפדגוגיה הביקורתית שגיבשו פריירה ואחרים בשנות השישים והשבעים של המאה ה-20 (Freire, 1968, 2018).

ערך זה יעסוק בגישת הפדגוגיה האקטיביסטית. המאמר יעסוק במשמעות המונח ובמורכבות החיבור בין שני מרכיביו: 'פדגוגיה' ו'אקטיביזם', במקורות לצמיחת הגישה, ביישומיה, במחקרה, בסיכונים ובמחירים שמהם יעלו דילמות והבחנות בהקשר החינוכי וכן בחשיבות עידוד אנשי חינוך ללמד על פי גישה זו - בארץ ובעולם.

המונח החדשני 'פדגוגיה אקטיביסטית' נחקר בעשורים האחרונים בעיקר בארצות מערביות, כמו אוסטרליה, קנדה וארה"ב. בישראל המחקר עדיין בראשיתו (Catone, 2017; Marshall & Anderson, 2008; Sachs, 2003; 2016; Ketko-Ayali & Bocoş, 2020; Ketko-Ayali & Bocoş, 2021). על פי מחקרים אלו, פדגוגיה אקטיביסטית היא גישת חינוך המקשרת בין חינוך, חברה, תרבות ופוליטיקה במטרה לעודד, לקדם ולחנך לפעולות אזרחיות, לשפר ולשנות את המציאות הקיימת לאור ערכים פרוגרסיביים, דמוקרטיים וליברליים. לא ניתן לזהות את הפדגוגיה האקטיביסטית עם הוגה אחד שייחשב אבי הגישה, ולא ניתן למצוא הגדרה ומסגרת מושגית ממוקדת אשר מתארת את האסכולה. הפדגוגיה האקטיביסטית אשר בבסיסה עומדת הפעולה ('האקט') לשינוי המציאות החברתית-פוליטית באמצעות החינוך, בעלת אופי מגוון ודינמי הממשיך להתפתח.

משמעות המונח

המונח 'פדגוגיה אקטיביסטית' מתייחס למסגרת תיאורטית ומעשית כאחד. בדיון בהמשגת המסגרת התיאורטית-מעשית של הפדגוגיה האקטיביסטית ניתן למצוא שלושה ממדים בולטים:

* קרן קטקו-אייילי, אשת חינוך החוקרת פדגוגיה אקטיביסטית ואזרחות פעילה, מפתחת תוכניות לימודים והשתלמויות ומובילה קהילות פיתוח מקצועי למורים בכל הארץ בנושא פדגוגיה אקטיביסטית, מייסדת ומפתחת את הבלוג החברתי 'חיים משותפים' משנת 2016 וחברת מועצה. בעבר מילאה תפקידים מגוונים בחינוך הפורמלי והבלתי פורמלי, ביניהם ניהול, פיקוח, הדרכה, הנחיה וריכוז.

למשל את השינוי המקדם 'צדק חינוכי' נעזרים בטקטיקות, כגון בית משפט, תיקוני חקיקה וקמפיילים תקשורתיים (Kostiner, 2003). הורים בישראל, למשל, השתמשו בפדגוגיה אקטיביסטית מאקרו-פוליטית במחאתם נגד מדיניות החינוך של הממשלה לחוק חינוך חובה מהגיל הרך. דוגמאות למחאות כאלו הן 'מחאת העגלות' או 'מחאת הסרדינים' שבה נדרשה הממשלה להקטין את מספר התלמידים בכיתה (Avigur-Eshel & Berkovich, 2018).

לעומת זאת, הפדגוגיה האקטיביסטית המיקרו-פוליטית מתמקדת בפעולות ובתהליכים המתקיימים בכיתה ומחוצה לה, במורים ובמורות אקטיביסטיים התופסים את תפקידם המקצועי כסוכני שינוי סוציו-פוליטיים (Marshall & Anderson, 2008; Ketko-Ayali & Bocoş, 2021; Mockler, 2011; Sachs, 2003). אלו בעלי נטייה לאקטיביזם לקידום אג'נדות מגוונות המונעות על ידי ערכים דמוקרטיים, ליברליים, פרוגרסיביים המתקשרים לזהותם האישית, כדוגמת מגדר, אקלים, רב-תרבותיות, זכויות אדם; בע"ח וכדומה, והם מאמצים הוראה בעלת מאפיינים אקטיביסטיים. ההוראה והלמידה מתאפיינת בערעור על הסדר הקיים אשר משמר עוולות חברתיות, ובחינוך לקידום פעולות לשינוי המציאות החברתית והפוליטית באמצעות חינוך למעורבות אזרחית הנעה על ציר בין השתתפות סבילה לפעילה (Nelson & Kerr, 2006), כמו הקמת הקואליציות למניעת גזענות בידי מורים ותלמידים בבתי ספר תיכון בקנדה - STOP - Students and Teachers Opposing Prejudice (Lund, 2002).

יישום ומחקר בפדגוגיה אקטיביסטית

יישומה של הפדגוגיה האקטיביסטית במוסדות החינוך באה לידי ביטוי בתוכניות בבתי הספר או בשילוב הגישה בקוריקולום המקצועי בידי נשות ואנשי החינוך. כך למשל פותחה תוכנית בשם SAP (Social Action Projects) שמטרתה לקדם מיזמים אקטיביסטיים בקהילה לתלמידים בבית ספר יסודי (Lash & Kroeger, 2018). פיקאוור (Picower, 2012) הציעה לבתי ספר ציבוריים לשלב גישה דמוקרטית בהוראה ולשנות את שיטות ההערכה, לצד קידום פעולות משנות מציאות של התלמידים מחוץ לכיתה.

במסגרת ההשכלה הגבוהה פותחה תוכנית לפדגוגיה אקטיביסטית כמענה להשתלטות ערכים קפיטליסטיים וכלכליים, למשל בלימודי תקשורת ההמונים באוניברסיטת קולורדו. בשנת 2014 פרסמו פריי ופאלמר (Frey & Palmer, 2014) תוכנית יישומית לפדגוגיה אקטיביסטית בלימודי תקשורת ההמונים (CAP - Communication Activist Pedagogy). התוכנית שמה דגש על מהפכה בלימודי התקשורת באקדמיה - ממוקד בשיווק עסקי קפיטליסטי בלימודי התקשורת למיקוד בקידום לימודי תקשורת מקדמת אקטיביזם. הם הדגישו הוראה התנסותית ואתגרו גם את עצמם, כמציבים המלמדים תקשורת, לעבור ביחד

הפדגוגיה הביקורתית עוררה תקווה גדולה לשינוי במערכות החינוך, שינוי שמקורו ברעיונות השחרור מכוחות דיכוי, אך השינוי המאסיבי המיוחל לא התרחש (Darder et al., 2017). מערכת הסטנדרטים ותרבות הביצועים השתלטו על החינוך במקום להעצים חינוך לפעולות של השתתפות ומעורבות לשינוי הסטטוס-קוו (Sachs, 2016). בין חוקרי הפדגוגיה האקטיביסטית שבמחקריהם פרצו דרך על ידי מסגור תופעת קידום האקטיביזם הסוציו-פוליטי בחינוך כאסכולה, היו אף שטענו כי הפדגוגיה האקטיביסטית היא תוספת משמעותית לפדגוגיה הביקורתית והשתמשו בדימוי של 'העלאת בשר' על עצמות הביקורתיות (Frey & Palmer, 2014, p. 26).

ייתכן שהמצע לצמיחת הפדגוגיה האקטיביסטית מתקשר גם לעיתוי של תקופת רפורמת הגל השלישי בחינוך בסוף המאה ה-20 ותחילת המאה ה-21. גל רפורמה זה שם דגש על למידה משמעותית והוראת מיומנויות הלמידה החדשות, ובמסגרתו התגבר השיח סביב קידום אזרחות פעילה כאחת מהמיומנויות הנדרשות לתלמידים כאזרחים עתידיים במדינות דמוקרטיות (וולנסקי, 2020; Dede, 2010). החינוך למיומנות השתתפותית, לאזרחות פעילה, מאופיין בחשיבה ביקורתית ובקידום פעולות סוציו-פוליטיות שבבסיסן התייחסות לאזרחים אחרים כשווים, כיבוד זכויותיהם, חיפוש צדק חברתי, פלורליזם וסובלנות (Oser & Veugelers, 2008).

סיבות נוספת לעליית הפדגוגיה האקטיביסטית טמונות, כנראה, בפריחתם של ארגוני החברה האזרחית והשפעתם על אנשי החינוך. התגברות החשיפה במרחב הציבורי להתמודדות נגד השחיתות השלטונית והביקורת בנוגע להתנהלות מוסדות השלטון (מנוחין, 2010; Mietzner, 2021). לאלו נוספים האדישות הפוליטית שבאה לידי ביטוי, לדוגמה, בירידה באחוזי ההצבעה בעולם, בעיקר של צעירים בני 18-22, ההתרחקות מהשתתפות פוליטית והירידה במעורבות אזרחית בענייני הציבור (Astuti, 2019). עם זאת, האקטיביזם בחינוך מתייחס למגוון פעולות לשינוי, וניתן לחלקם לשני נמענים עיקריים: האחד - אקטיביזם לשינוי מערכת חינוכי-מדיני - לקהלי יעד שלטוניים, השני - אקטיביזם בחינוך, בהוראה ובלמידה לשם קידום שינוי סוציו-פוליטי בכיתה ומחוצה לה - לקהל אנשי החינוך והתלמידים.

יש להבחין, אם כן, בין פדגוגיה אקטיביסטית מאקרו-פוליטית לבין פדגוגיה אקטיביסטית מיקרו-פוליטית (Kostiner, 2003). הפדגוגיה האקטיביסטית המאקרו-פוליטית מתייחסת ל'צדק חינוכי', והיא מתמקדת בעריכת שינויים במדיניות החינוכית: רפורמות מערכתיות; שינוי בחלוקת המשאבים, למשל בין מרכז לפריפריה; ייסוד של בתי ספר אלטרנטיביים למערכת הציבורית והרשמית, כדוגמת בתי ספר דו-לשוניים שמחברים ערבים ויהודים למרות הסגרגציה המובנת במשרד החינוך (Bar-Shalom, 2006); החדרת לימודי ליבה לשיבות חרדיות באופן אקטיביסטי (Katzir & Perry-Hazan, 2019). בדרך כלל כדי

מחירים וסיכונים בחינוך לאקטיביזם

ברם, היישום של פדגוגיה אקטיביסטית מאתגר ויוצר דילמות, מחירים וסיכונים. במסגרת קורס אקדמי בנושא רטוריקה אקטיביסטית וכתיבה ציבורית הוטמעה הגישה באמצעות למידה התנסותית אקטיביסטית. אחת ממטרות המרצים הייתה ללמד את התלמידים חשיבה ביקורתית נוסף לקידום פעולה על ידי קבלת האחריות לפעול (Sundvall & Fredlund, 2017). הם קראו לתלמידים להשתתף בתהליכי שינוי חברתי, בדיאלוג רטורי ביקורתי, אך ללא פרטים על האופן, והסטודנטים התבקשו להתנסות באקטיביזם ולתעד את הפעולה שהחליטו לקדם לשינוי חברתי. למרצים אם כן, לא הייתה 'השליטה המסורתית' על ההמשך. החיבור להתנסות בפעולה אמיתית סיפק לסטודנטים למידה אקטיביסטית במציאות, והתלמידים והמרצים חוו תהליך משמעותי. בסופו של דבר, הסטודנטים טענו שלמרות הכוונות לקדם ערכים מוסריים וכדי לקדם את האג'נדה החברתית שבחרו התקיימו פעולות שלמעשה בעולם האמיתי, שלא במסגרת הקורס הפנימי, היוו חוסר ציות לחוקי האוניברסיטה שבה התקיים הקורס, כגון ציורי גרפיטי על קירות המוסד.

אחת המסקנות היא כי יש לדון בהקשרים החינוכיים גם על גבולות האקטיביזם במרחב הציבורי ובעולם האמיתי. גבולות אלו עלולים להציב דילמות חינוכיות בנוגע לתוצאות ולסיכונים של פעילות אקטיביסטית שיכולות לעודד פעולות בלתי חוקיות או אינן מקובלות בהקשרים פדגוגיים. ולכן יש לבחון בתהליך הפדגוגי את הנושאים האתיים, הפדגוגיים, המעשיים ואפילו המשפטיים שעלולים לצוץ בכיתה כתוצאה מחינוך לאקטיביזם. כאן המקום להוסיף לדיון במונח פדגוגיה אקטיביסטית את הנושא של גבולות האקטיביזם בהקשר החינוכי ואת הסיכונים, המחירים והדילמות ואת הצורך בהבחנה בין אקטיביזם המכוון לחינוך לתודעה לתכנים למען זכויות אדם, לצדק חברתי ולהומניזם שבו עוסק המחקר בפדגוגיה אקטיביסטית בעשורים האחרונים, לעומת חינוך לאקטיביזם הפועל נגד תכנים אלו, כגון אקטיביזם שעלול לקדם פעולות גזעניות.

אכן לעיתים חדשנות פדגוגית אקטיביסטית כרוכה בלקיחת סיכונים ובמחירים. למרות המגמה ארוכת השנים של צמצום החינוך לדמוקרטיה השתתפותית בעולם כפי שמתארים זאת, למשל, החוקרים נוסבאום (2017) וג'ירו (Giroux, 2019), קיימים אנשי חינוך אשר פועלים בגישה האקטיביסטית - בכיתה ומחוצה לה ומאמצים עמדות חדשניות. אלו מעודדים הטלת ספק, ראייה מגוונת של המציאות הסוציו-פוליטית ודרכים לשינויה בהתאם לאג'נדות השונות, מחנכים לבדיקת אלטרנטיבות וחושפים את התלמידים לנרטיבים שונים כפי שמשרטטים, למשל, החוקרים קטון (Caton, 2017) ומרשל ואנדרסון (Marshall & Anderson, 2008). חוקרים אלו (שם) מתארים את הסיכונים בצד ההצלחות של מורים לתחומי דעת שונים הפועלים בהוראה ובלמידה בגישת הפדגוגיה האקטיביסטית.

עם הסטודנטים חוויות מגוונות הקשורות בקידום נושאים אזרחיים דרך המדיה. הסוגיות שבהם הסטודנטים עסקו באמצעות התקשורת לשינוי חברתי התקשרו לקיימות ומשבר האקלים, לאנטישמיות, למגדר ולפמיניזם.

מחקר חשוב בנושא הוראת חינוך גופני במשולב עם פדגוגיה אקטיביסטית התקיים בניו מקסיקו (Luguetti & Oliver, 2019). המחקר בדק כיצד מורים מתמודדים עם תלמידים מקבוצות סיכון בעזרת הגישה הפדגוגית האקטיביסטית. עקרונות הגישה הראשיים שבהם התמקדו מורי החינוך הגופני היו בין השאר: העברת מרכז ההשפעה על מהלך השיעור לתלמידים על ידי הנגשת מיומנות הבחירה בשיעור המאפיינת תהליכים דמוקרטיים במציאות. ההתנסויות האלה גרמו להעצמת התלמידים בכך שהם בחרו והשפיעו בעצמם על מהלך השיעור. המורים קיוו שהתלמידים השייכים לקבוצות הסיכון, ילמדו באמצעות האסטרטגיה והעקרונות של הפדגוגיה האקטיביסטית דרכים לשינוי המציאות היום-יומית המורכבת בחייהם האישיים. תוצאות המחקר כללו שינוי בתפיסות המורים שהתנסו בשינוי דרכי ההוראה שאליהן הורגלו כל חייהם, והם העידו על עצמם שהם חשים כסוכני שינוי חברתיים מפני שהצליחו להשפיע על התנהגות התלמידים ודרכי התמודדותם עם המציאות המורכבת שלהם על ידי אימוץ גישת הפדגוגיה האקטיביסטית.

בישראל, כאמור, המחקר עדיין בראשיתו. סמוחה-ברקני (2020) תיארה שימוש באסטרטגיה פדגוגית אקטיביסטית בקורס שיזמה להכשרת מורים. היא השתמשה במוזיקת מחאה לעידוד מעורבות ותודעה מוסרית חברתית במטרה לפתח בסטודנטים אוריינות וגיבוש תפיסת עולם פוליטית.

כותבת מאמר זה ובוקוש (Ketko-Ayali & Bocoş, 2020) פיתחו מודל מעשי להטמעת עקרונות הפדגוגיה האקטיביסטית בכל מקצועות הלימוד. להלן חמש הרמות המרכיבות מודל מעשי זה:

1. הרמה הבסיסית - יצירת מרחב וסביבה לימודית מאפשרת אקטיביזם;
2. רמת הידע - החשיפה והגירוי לנושאים גלובליים ומקומיים מעוררי דיון ומחלוקת;
3. רמת הידיקטיקה בהטמעת נושאים אקטיביסטיים במערכי השיעור בתוכנית ההוראה;
4. רמת הלמידה ההתנסותית בפרספקטיבה אזרחית פעילה;
5. יזמות אקטיביסטית. המודל הפרקטי עשוי להוות פריצת דרך מתודית להטמעת אלמנטים סוציו-פוליטיים אקטיביסטיים בהוראה.

המקורות

- גרין, מ' (2019). לשחרר את הדמיון - מאמרים על חינוך, אומנות ושינוי חברתי. מכון מופ"ת, קו אדום ומחשבה חינוכית.
- וולנסקי, ע' (2020). תלמידי האתמול תלמידי המחר - שלושה גלים של פרפורמות בעולם החינוך. שוקן.
- מיכאלי, נ' (2018). מאוריינות פוליטית התדיינותית לחינוך פוליטי מוכוון דמוקרטיה. גילוי דעת, 13, 97-110.
- מנחין, י' (2010). אקטיביזם ושינוי חברתי. ספרי נובמבר.
- נוסבאום, מ' (2017). לא למטרות רווח - מדוע הדמוקרטיה זקוקה למדעי הרוח. מכון מופ"ת, קו אדום, ומחשה חינוכית.
- סמוחה-ברקני, ז' (2020). מוזיקת מחאה כדרך לשמוע את "קולו של האחר": הגיונות ופרקטיקות של פדגוגיה אקטיביסטית. החינוך וסביבו, מב, 235-249.
- Astuti, S. I. (2019). Enhancing active citizenship and political literacy among young voters in high school. *Proceedings of the social and humaniora research symposium (SoRes 2018)*, 309-313. <https://doi.org/10.2991/sores-18.2019.72>.
- Avigur-Eshel, A., & Berkovich, I. (2018). Who 'likes' public education: Social media activism, middle-class parents, and education policy in Israel. *British Journal of Sociology of Education*, 39(6), 844-859. <https://doi.org/10.1080/01425692.2017.1418294>.
- Bar-Shalom, Y. (2006). *Educating Israel: Educational entrepreneurship in Israel's multicultural society*. Springer, <https://doi.org/10.1057/9781403983619>.
- Catone, K. (2017). *The pedagogy of teacher activism: Portraits of four teachers for justice*. Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-1-4539-1916-3>.
- Darder, A., Torres, R. D., & Baltodano, M. P. (Eds.). (2017). *The critical pedagogy reader* (3rd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315092584>.
- Dede, C. (2010). Comparing frameworks for 21st century skills. In J. Bellance & R. Brandt (Eds.), *21st century skills: Rethinking how students learn* (pp. 51-76). Solution Tree Press.
- Freire, P. (2018 [1968]). *Pedagogy of the oppressed* (4th ed., trans. M. Bergman Ramos). Bloomsbury.
- Frey, L. R., & Palmer, D. L. (2014). Introduction: Teaching communication activism. In L. R. Frey & D. L. Palmer (Eds.), *Teaching communication activism: Communication education for social justice* (pp. 1-42). Hampton Press.
- Giroux, H. A. (2019). 1. Utopian Thinking in Dangerous Times: Critical Pedagogy and the Project of Educated Hope. In *Utopian pedagogy* (pp. 25-42). University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781442685093-004>.
- Katzir, S., & Perry-Hazan, L. (2019). Legitimizing public schooling and innovative education policies in strict religious communities: The story of the new Haredi public education stream in Israel. *Journal of Education Policy*, 34(2), 215-241. <https://doi.org/10.1080/02680939.2018.1438671>.

עם זאת, בישראל מוצאים דוגמאות למורים ולמנהלים אשר פעלו באופן אקטיביסטי בחינוך, אך חלקם הושקו באופן פומבי, וכך נוצר 'אפקט מצנן' שייתכן שסייע לבלום את הצטרפותם של אחרים (מיכאלי, 2018). לנוכח כל זאת, עולה ביתר שאת הצורך להחדיר למוסדות החינוך בישראל ובעולם שיח ביקורתי, שאילת שאלות, יציאה מהאדישות, חתירה לצדק חברתי ועידוד לפעול למען שינוי סוציו-פוליטי ביצעני (גרין, 2019). הפדגוגיה האקטיביסטית ממסגרת את המסרים ואת הערכים האלו אשר באים לידי ביטוי באמצעותה.

פדגוגיה אקטיביסטית והשלכותיה המשמעותיות לתיקון עולם

הגישה הפדגוגית האקטיביסטית מטפחת מורים אשר יעודדו תלמידים לבדוק אפשרויות לפעול לשינוי המציאות כבר בהיותם תלמידים בבית הספר, ותלמידים אלו יגדלו להיות אזרחים רבי-פעלים, ביקורתיים ומעורבים מבחינה חברתית ופוליטית שימשיכו לפעול לשינוי המציאות. האנושות, כמובן, רק תרוויח מכך בכיתה, טוענים החוקרים סנדוול ופרדלנג (Astuti, 2019; Veugelers, 2019; Sundvall & Fredlund, 2017) שכאשר הפדגוגיה האקטיביסטית מיושמת בתבונה, היא יכולה לעזור לתלמידים (מכל הנטיות הפוליטיות) ללמוד כיצד לכתוב ולחשוב באופן ביקורתי ובעיקר ליזום, לפעול ולעצור יוזמות אנטי-דמוקרטיות ולקדם צדק חברתי, חירות, שוויון ואחווה. אלו כישורים הכרחיים בתקופה של קיטוב הולך ומתגבר בעולם.

לסיום, ניכר כי עידוד פעולות משנות מציאות הן צו השעה למען תיקון עולם - בחברה הגלובלית והמקומית. מגוון הדרכים ליישום פדגוגיה אקטיביסטית במערכות החינוך מראה על עושר רחב מחד גיסא, ומאיך גיסא ישנם הבחנות וגבולות המותאמים לתהליכים ערכיים חינוכיים באקטיביזם. לכן חשוב שלרשות מורים ומנהלים בעלי אוריינטציה אקטיביסטית בזהותם האישית יעמדו ידע וכלים שיסייעו להם להטמיע את הפדגוגיה האקטיביסטית, קבוצות תמיכה וקהילות למידה משותפות שמתעדכנות בהתרחשויות במציאות. בשל כך מן הראוי להרחיב את ההכשרה וההשתלמויות של מורים בכל מקצועות הלימוד להתמקצעות בפדגוגיה אקטיביסטית כדי שהמעוניינים יוכלו לשלב תכנים וערכים דמוקרטיים, חירויות ליברליות והומניזם בהוראתם בארץ ובעולם. כמו כן, מצופה ממנהלים בעלי אוריינטציה אקטיביסטית לעודד את הצוותים החינוכיים ליזום ולאפשר שילוב אקטיביזם באמצעות תהליכים פדגוגיים. יש לשלב במטרות חינוך הדור הצעיר את עקרונות גישת הפדגוגיה האקטיביסטית כדי לקדם באופן פעיל למעורבות אזרחית מעמיקה וביקורתית. יש לציין כי מאמר זה הוא רק חלק ממחקרה הרחב של הכותבת בנושא פדגוגיה אקטיביסטית.

- Ollis, T. (2012). *A critical pedagogy of embodied education: Learning to become an activist*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137016447>.
- Oser, F. & Veugelers, W. (2008). *Getting involved: Global citizenship development and sources of moral values*. Sense. <https://doi.org/10.1163/9789087906368>.
- Picower, B. (2012). *Practice what you teach: Social justice education in the classroom and the streets: Vol. 13*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203118252>.
- Sachs, J. (2003). *The activist teaching profession*. Open University Press.
- Sachs, J. (2016). Teacher professionalism: Why are we still talking about it? *Teachers and Teaching*, 22(4), 413-425. <https://doi.org/10.1080/13540602.2015.1082732>.
- Sundvall S. and Fredlund K. (2017), The Writing on the Wall: Activist Rhetorics, Public Writing, and Responsible Pedagogy. *Composition Forum* 36, Summer 2017.
- Svirsky, M. (2010). Defining activism. *Deleuze Studies*, 4(supplement), 163-182. <https://doi.org/10.3366/dls.2010.0211>.
- Veugelers, W. (2019). Education for democratic intercultural citizenship (EDIC). In W. Veugelers (Ed.), *Education for democratic intercultural citizenship* (pp. 1-13). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004411944_001.
- Ketko Ayali, K., & Bocoş, M. (2020). Practical five-level model for activist pedagogy and promoting active citizenship: Film study in Israel as a test case. *Educattia*, 21(19), 73-83. <https://doi.org/10.24193/ed21.2020.19.09>.
- Ketko-Ayali, K., & Bocoş, M. (2021). A Model to Promote Active Citizenship and Activist Pedagogy (ACAP) in High School Teaching. *EpSBS – Vol. 86*, 10-22. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.03.02.2>
- Kostiner, I. (2003). Evaluating legality: Toward a cultural approach to the study of law and social change. *Law & Society Review*, 37(2), 323-368, <https://doi.org/10.1111/1540-5893.3702006>.
- Lash, M. J., & Kroeger, J. (2018). Seeking justice through social action projects: Preparing teachers to be social actors in local and global problems. *Policy Futures in Education*, 16(6), 691-708. <https://doi.org/10.1177/1478210317751272>.
- Lugueti, C., & Oliver, K. L. (2019). 'I became a teacher that respects the kids' voices': Challenges and facilitators pre-service teachers faced in learning an activist approach. *Sport, Education and Society*, 25(4), 1-13. <https://doi.org/10.1080/13573322.2019.1601620>
- Lund, D. E. (2002). *Social justice pedagogy and teacher-student activism: A collaborative study of school-based projects* (Doctoral dissertation, University of British Columbia).
- Marshall, C., & Anderson, A. L. (Eds.). (2008). *Activist educators: Breaking past limits*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203892589>
- McDermott, V. (2017). *We must say no to the status quo: Educators as allies in the battle for social justice*. Corwin Press. <https://doi.org/10.4135/9781506345994>.
- Mietzner, M. (2021). Sources of resistance to democratic decline: Indonesian civil society and its trials. *Democratization*, 28(1), 161-178. <https://doi.org/10.1080/13510347.2020.1796649>
- Mitra, D. (2020). Pedagogy and activism – Do the two mix? A dialogue on social justice and its place in the classroom. *Sociological Forum*, 35(4), 1346–1353. <https://doi.org/10.1111/sof.12651>.
- Mockler, N. (2011a). Beyond 'what works': Understanding teacher identity as a practical and political tool. *Teachers and Teaching*, 17(5), 517-528. <https://doi.org/10.1080/13540602.2011.602059>.
- Nelson, J., & Kerr, D. (2006). *Active citizenship in INCA countries: Definitions, policies, practices and outcomes*. Final Report. Qualification and Curriculum Authority.
- Niblett, B. (2015). *Narrating activist education: teachers' stories of affecting social and political change*, Doctoral dissertation, Lakehead University, Thunder Bay.
- Ollis, T. (2010). The Pedagogy of Activism: Learning to Change the World. *International Journal of Learning*, 17(8). <https://doi.org/10.18848/1447-9494/CGP/v17i08/47225>.